

IILM FAN XAVARNOMASI

Ilmiy elektron jurnali

МУЗЕЙНИНГ НОДИР ТЎПЛАМЛАРИДАН...

Баратова Нозима Икромхўжа қизи

Қўқон давлат музей қўриқхонаси филиал мудури

Шарқ халқлари, шу жумладан, Ўрта Осиё халқларининг маданият ва маънавият тарихи кўп соҳаларда юксак тараққиёт босқичига эришганлигини, бугунги кунда бутун дунё илм-фан аҳли эътироф этмоқда. Халқимизнинг манавий маданияти бир неча асрларда, турли босқичларда ривожланиб борди. IX асрдан XX асргача, тахминан 1000 йиллик тарихда боболаримизнинг илм-фан ва маънавий маданият соҳасида яратиб қолдирган буюк мероси бизгача, асосан, қўлёзма шаклда етиб келди.

Ҳозирги кунда юртимизнинг кўплаб маскан фондларида турли хил нодир шарқ қўлёзмалари сақланмоқда. Булардан бири Қўқон давлат музей-қўриқхонаси фондидир. Музейнинг фонд жамғармасида ҳозирда, 84 та нодир шарқ қўлёзмалари мавжуддир. Бу қўлёзмалар 1950-йилдан то 2018-йилгача бўлган давр мобайнида музей фондига қабул қилинган. Мазкур қўлёзмалар араб, форс, туркий, озарбайжон тилларида ёзилган. Араб тилида китобат қилинган асарлар сони 40 тани ташкил қилади.¹

Музейнинг қўлёзма фондни ўрганиш жараёнида нодир қўлёзма асарга кўзимиз тушди. Бу асар №380 инвентар рақами билан сақланаётган таниқли ҳанафий олими, ватандошимиз, бухоролик фақиҳ Садр аш-шариъа Убайдуллоҳ ибн Масъуд ибн Тож аш-шариъа ал-Маҳбубий ал-Бухорий (ваф. 747/1347)нинг “Мухтасар ал-Виқоя” китобидир. Асар хижрий 973 /1566 йил машҳур бухоролик хаттот Шоҳ Али ибн Мир Али Бухорий томонидан кўчирилган. Китоб муқоваси чармдан, самарқанд қоғозига, насх хатида, асосан, қора сиёҳда, сарлавҳалари қизил сиёҳда ёзилган. 242 вароқдан иборат бўлган китобнинг 64 та жойига Худоёрхоннинг кўзасимон вақф муҳри босилган. Муҳр ичига “Вақф фи сабилиллаҳи Муҳаммад Худоёрхон” ёзуви, тепасига “Ифтах” – “очик” сўзи ва хижрий 1288 (мил. 1871) йил туширилган. Маълумки, Худоёрхон ўз замонида мадраса талабалари учун китоблар кўчиртириб, мадрасаларга вақф мулки сифатида тақдим қилган. Мисол сифатида, ўзининг даврида кўчирилган, Қўқон қоғозига ёзилган ва Худоёрхон муҳри тушурилган Қуръонни келтириш мумкин. Лекин биз тасниф қилаётган ушбу асар, Қўқон хонлиги ташкил топишидан олдин кўчирилганлиги ва Бухоро хаттотлари томонидан ёзилганлиги эътироф этилса, кўплаб китоблар Бухоро ва бошқа шаҳарлардан олиб келиниб, Худоёрхон вақфи сифатида масжид ва мадрасаларга совға қилинганлигини билиш мумкин.

“Мухтасарул-виқоя” ҳанафий мазҳабининг тўртта энг буюк фикҳий матнларидан бири ҳисобланган. “Мухтасарул-виқоя”дан ташқари ушбу асар “ан-Ниқоя”, “ан-Нуқоя”, “Ниқоят ар-ривоя”, “Ниқоят ал-Виқоя” каби номлар билан ҳам аталади. Ушбу асар фикҳий матн китоблари ичида ўзининг қисқалиги, мўжазлиги билан ажралиб тургани учун “Мухтасарул-виқоя” номи билан танилган. Муаллиф уни ўз бобоси Маҳмуд ибн Аҳмад ал-

¹ “Ўзбекистон маданий мероси жaxon тўпламларида” туркумидан, “Қўқон давлат музей қўриқхонаси тўплами” китоб-албом. XLIII жилд. “Қўлёзмалар ва ҳужжатлар”. Абдулатиф Турдалиев. 110-бет. - Тошкент. 2022.

Маҳбубий (ваф.630/1232) нинг “ал-Ҳидоя”ни қисқартириб тартиб берган “ал-Виқоя” асосида яратган эди.

XVI асрга оид бўлган ушбу асар бизгача тўлиқ ҳолда етиб келган. Маълумки, ўтмишда китоб ёзган алломаларимиз асарни икки хил йўл билан таълиф қилганлар. Баъзи олимлар китобнинг бошида ёки китобнинг биринчи саҳифаларида унинг амал қилган усули ҳақида маълумот беришади. Айрим уламолар эса бу борада ҳеч қандай маълумот бермайдилар. Улар тўғридан-тўғри китобни ёзишни бошлайдилар. Убайдуллоҳ ибн Масъуд иккинчи гуруҳдаги олимлардан бўлган. Чунки у китобида амал қилган усул билан боғлиқ бирорта узун ёки қисқа масала ёзмади. Асарнинг биринчи саҳифасида китоб мундарижаси келтирилган, улар фикҳ мавзуларига кўра 31 бўлим ва 121 бобга ажратилган. Хар бир мазҳаб имомлари фикрининг далиллари асарга киритилмаган, асосан, Абу Ҳанифа фикрини айтиш билан чегараланган.

Асарнинг содда ва қисқа ёзиш услуби бироз тушунишга қийин сўзлардан фойдаланишга олиб келган. Шу сабабдан асарга шарҳлар берилишига эҳтиёж сезилган. Асарнинг шарҳлари ва қўлёзмалари кўплигига сабаб, мазмунан ва фикҳий жихатдан керакли асар эканлиги, талабаларнинг ёд олишлари учун ихчам ва қисқалиги, унга бўлган талабнинг кўп эканлигидадир. “Мухтасарул-виқоя” кичик ҳажмли бўлишига қарамай, у ислом ҳуқуқининг асосий масалаларини ўзлаштиришга ёрдам беради. Шу сабабли машҳур ҳуқуқшунос олимлар томонидан араб, турк, форс тилларида унга бағишлаб, кўп шарҳлар ва ҳошиялар ёзилган.

Асарга Аҳмад ибн Муҳаммад Шаманий, Ибн Айний Ҳанафий, Абдулвоҳид ибн Муҳаммад, Алоуддин Али ибн Муҳаммад, Ибн Қутлубуғо Ҳанафий, Маҳмуд ибн Илёс Румий, Шамсиддун Муҳаммад Қуҳистоний, Али Қорий, Абдулмақорим ибн Абдулло ибн Муҳаммад, Нуриддин Абдураҳмон ибн Аҳмад Жомий каби фақиҳлар шарҳ ёзганлар.²

“Мухтасарул-виқоя” форс тилига самарқандлик олим Жалолуддин Маҳмуд ибн Абу Бакр Самарқандий Гўрмирий томонидан таржима қилинган.

“Шарҳи Гўрмирий” номи билан машҳур бўлган бу китоб 1864 йилда Ҳиндистондаги Лакнаҳуда, кейинроқ, Нулкишур босмахоналарида, шунингдек, 1900 йил Тошкентда нашр этилган.

Асарнинг арабча матни форсча таржимаси билан 1901 йилда Тошкетдаги О.А.Порцов босмахонасида чоп этилган. Бу китоб домла Шамсий Оҳунд ибн Ниёз Муҳаммад томонидан таржима қилинган.

Китобнинг энг муҳим шарҳларидан бири бўлган, Али ал Қорийнинг арабча шарҳи 1901 йил Олимжон ибн Муҳаммаджон ал Борудий томонидан Қозон университети матбаасида нашр қилинган.

“Мухтасарул-виқоя” ўзбек тилида тошкентлик фикҳшунос олим Мақсудхўжа ибн Мансурхўжа томонидан “Мажмаул-Мақсуд” номи билан таржима қилинган.

² “Ислом манбашунослиги”. Тошкент ислом университети нашриёти. - Тошкент. 2013.

Китобнинг арабча матни 1991 йил “Мовароуннахр” нашриёти томонидан Тошкент шаҳрида нашр қилинган. “Мажмаул-Мақсуд”нинг биринчи жилди 1996 йил Маҳмуд Ҳасаний томонидан чоп қилинган.

Бу қўлёзма китобларнинг муаллиф томонидан ёзилиб, парча қоғозларга ёзилиб, ижод этилгандан сўнг, уни окка кўчириб, китоб тусига киритувчи, жуда мураккаб, машаққатли ва шарафли вазифани бажарувчи шахс – котиб бўлган. Ушбу таълиф қилинаётган китобнинг хаттоти Шоҳ Али ибн Мир Али Бухорий асарни шундай моҳирлик билан кўчирганки, китобат ёзишда қўлининг кучлилигини англатади. Китоб насх хатида ёзилган бўлиб, услуб ва қоидага роия этилиши, асарни гўзал, тоза ва текис бўлишига ҳисса қўшган.

Хулоса ўрнида шуни айтиш жоизки, Марказий Осиё халқлари орасида “Мухтасарул-виқоя” – у ёзилган ондан бошлаб то бугунги кунимизгача мўътабар саналган. Асарнинг кўплаб нусхалари ҳозирда Россия, Туркия, Эрон, Ҳиндистон, Туркменистон, Тожикистон кутубхоналарида, шунингдек, юртимиздаги Абу Райхон Беруний номли Шарқшунослик институтида икки юздан ортиқ қўлёзмалари мавжуддир. Бу каби асарларни ўрганиш, китобат санъати тарихи ва маданиятини тадқиқ қилиш, юртимиз тарихига оид кўплаб маълумотларга эга бўлишга ёрдам беради. Ушбу асар илм-фан тараққиёти, хусусан, фикх илми ривожига муносиб ҳисса қўшган манба сифатида доимо ардоқланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. “Ўзбекистон маданий мероси жаҳон тўпламларида” туркумидан, “Қўқон давлат музей кўриқхонаси тўплами” китоб-албом. XLIII жилд. “Қўлёзмалар ва ҳужжатлар”. Абдулатиф Турдалиев. 110-бет. – Тошкент, 2022.
2. Убайдуллоҳ ибн Масъуд. Мухтасар. Татарча таржимада ўзбек тилида нашрга тайёрловчилар: Рашид Зоҳид, Ақром Деҳқон. – Тошкент, Чўлпон, 1994.
3. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. А.Муродов. – Тошкент, 1971.
4. Мақсудхўжа ибн Мансурхўжа. Мажмаул мақсуд. (“Мухтасарул виқоя”нинг ўзбекча шарҳи). Нашрга тайёрловчи Маҳмуд Ҳасаний. – Тошкент. Адолат, 2000, 1-жилд.